

BROOD EN SPELEN

nieuwe perspectieven
voor het platteland

Brandend zand

Bart de Zwart en Joks Janssen

Wie op een warme zomerdag door het Brabantse buitengebied fietst, doorkruist een schijnbare pastorale idylle. Een landschap van bossen, heidevelden en zandverstuivingen, doorregen met meanderende beekdalen, uitgerekte kanalen en agrarische linten, afgewisseld met watermolens, langgevelboerderijen, kloostercomplexen, herdgangen en kerkdorpen met nostalgische namen als Biezenmortel, Hulsel, Odiliapeel, Zijtaart, Borkel en Schaft. Een wereld waar de geest rondwaart van Coolen en Kortooms, waar het leven Bourgondisch en goed is, en waar de tijd grotendeels lijkt stil te hebben gestaan.

Die vermeende traagheid is echter bedrieglijk en het beeld van ruimtelijke geleidelijkheid en harmonie deels geconstrueerd. De Moderne Tijd is voor het Brabantse platteland een periode geweest van opeenvolgende golven van grootschalige transformaties die diepe sporen hebben getrokken in de samenleving en het landschap. Naast alle maatschappelijke ontwikkelingen die Nederland in de breedte raakten, kreeg het buitengebied te maken met ingrijpende economische, sociale en ecologische verschuivingen. Dit resulteerde een woelig transitieproces waarvan het einde – in het perspectief van de actuele energie-, water-, krimp- en milieupogaven – nog lang niet in zicht is.

In deze bijdrage willen we de aandacht richten op enkele aspecten die een constante factor vormen te midden van alle veranderingen die Noord-Brabant deze en de vorige eeuw beïnvloedden. Terugkerende thema's die mogelijk als leidraad kunnen dienen voor een ontwerpagenda voor het buitengebied. Bijzondere belangstelling gaat daarbij uit naar een element dat als geen ander verbonden is met de *longue durée* van het Brabantse platteland: het zand. Het zand dat van nature arm is, maar brandt van verlangen. De grond die grote draagkracht en absorptievermogen kent, maar ook van tijd tot tijd raderen doet vastlopen.

Onze onderwerpkeuze voor het zand moet overigens niet verward worden met een hang naar een achterhaald soort geografisch determinisme. De opvatting dat menselijk handelen eenduidig wordt bepaald door de natuurlijke omstandigheden houdt, zelfs voor vroeger tijden, geen stand. De bodemconditie

is slechts één van de vele factoren die inwerkt op de inrichting van de samenleving en het landschap dat zij produceert. Dit laat onverlet dat de natuurlijke gesteldheid van het territorium een sterke wisselwerking kent met de wijze waarop het gebied wordt bewoond en bewerkt. Die landschappelijke verbondenheid gaat verder dan landgebruik alleen, en ze is bovendien niet uniek voor Noord-Brabant⁽¹⁾.

Zoals het water met de geschiedenis van Holland en zijn bewoners is verknoot, zo leven de Brabanders op en met het zand. Die mentale en fysieke band kent een lange historie, maar is zeker geen natuurlijk gegeven. Eerder is er sprake van een geleidelijk, en met vallen en opstaan, gegroeide wederkerigheid. Dat aanpassingsvermogen komt onder meer tot uitdrukking in de wijze waarop de bewoners in de loop der tijd het land cultiveerden, maar ook in de typische vorm van opportunistisch ruimtegebruik die de zandgronden tot op de dag van vandaag beheerst.

Dat opportunistische ruimtegebruik, en de geest van samenwerking en ondernemerschap die eraan ten grondslag ligt, hebben de provincie door de jaren heen veel gebracht, zowel in positieve als in negatieve zin. Enerzijds is in grote delen van de oudsher arme zandgronden op dit moment sprake van een opvallende mate van economisch succes. Anderzijds staat de houdbaarheid van het Brabantse model ook onder druk door de industrialisering van de landbouw en een criminele schaduw-economie. Het is de vraag hoe deze verschillende gezichten van de zandgronden weer in evenwicht kunnen worden gebracht.

Om deze vraag te beantwoorden verkennen we in deze bijdrage een drietal dynamische evenwichten die kenmerkend zijn voor de bijzondere geschiedenis en eigentijdse dynamiek van de zandgronden. Deze evenwichten hangen samen met de specifieke patronen van (1) landgebruik, (2) verstedelijking en (3) de rol van planologische sturing zoals we deze aantreffen in de Brabantse context. Ze bewegen zich telkens tussen twee uitersten: tussen gebruik en misbruik, tussen stad en land, en tussen ordening en verrommeling.

Het is rond deze verschuivende evenwichten dat zich maatschappelijke uitdagingen aftekenen die de inzet van het ruimtelijk ontwerp in het buitengebied op scherp zetten: van de ontwikkeling van duurzame agrarische productiearrangementen en het herstel van ecologische veerkracht, tot het versterken van de vitaliteit van het 'rurbane' verstedelijkingsprofiel en het optimaal benutten van de cultuurhistorische kwaliteit van de aanwezige landschapsconfiguraties. Elk van deze uitdagingen vraagt van het ontwerp een hoge mate van contextueel

1) Niet voor niets zijn in het verleden herhaaldelijk pogingen gedaan om, bijvoorbeeld door het schrijven van zijn biografie, het landschap als zelfstandige actor in ruimtelijke ontwikkelingen te mobiliseren (Brons, 2007).

bewustzijn gecombineerd met een sterk empathisch vermogen. Het is een aansporing voor ontwerpers en ondernemers om door te dringen tot de ontwikkelingslogica van de zandgronden en, in plaats van hierop van bovenaf generieke oplossingen of concepten te projecteren, deze ingeschreven en historisch gegroeide logica aan te grijpen als leidraad voor toekomstige ontwikkelingen.

Gebruik en misbruik

Kwetsbare balans

De bodemconditie van de zandgronden kenmerkt de houding en het handelen van de bevolking ten opzichte van het territorium. Een terugkerend thema in deze omgang is de wederkerigheid tussen de mens en zijn omgeving. Voor de opkomst van de industriële landbouw wordt het landgebruik in Noord-Brabant voor een belangrijk deel bepaald door de natuurlijke omstandigheden (De Jonge, 2014). Vroege boeren vestigen zich in de zones tussen de beekdalen en de zandruggen, en ontwikkelen een landbouwsysteem dat profiteert van de gelijktijdige nabijheid van de laaggelegen, vruchtbare woeste gronden en het hoge, droge dekzand. De locatie biedt de mogelijkheid om gecombineerd akkerbouw en veeteelt te bedrijven, waarbij een “delicaat evenwicht” in stand wordt gehouden tussen bewerking, vruchtgebruik en behoud (idem, p. 304). De Brabantse landbouwers waren zich zeer bewust van de kwetsbare balans van het landschap waarin zij opereerden. Alle onderdelen van hun leefomgeving waren, door in vele jaren ontwikkelde kennis en ervaring, zorgvuldig op elkaar afgestemd: elke verstoring van het evenwicht kon leiden tot mislukte oogsten of een degradatie van de heide tot levend stuifzand (Van der Heijden, 2010; De Jonge, 2014).

In de twintigste eeuw, met name na de Tweede Wereldoorlog, verschiet dit landschap met zijn delicate gebruiksbalans in hoog tempo van kleur. De beschikbaarheid van bestrijdingsmiddelen, kunstmest en beregening nivelleren de verschillen in bodemcondities. Ruilverkaveling, de aanleg van nieuwe infrastructuur en de herinrichting van het watersysteem openen de deur voor productie- en schaalvergroting. In openvolgende rondes van modernisering verandert het Brabantse buitengebied van een ruraal landschap met overhoeken en marges in een gestroomlijnd agrarisch productielandschap waar nutsmaximalisatie voorop staat.

Een spectaculair groeiende veestapel, met een steeds grotere voetafdruk, wordt door een steeds kleiner aantal boerenbedrijven beheerd. De mechanisatie, rationalisering en opschaling

van de landbouw gaat ondertussen gepaard met een snelle verstedelijking van het platteland. Er is sprake van een opkomende industrie in de dorpen: eerst textiel, leer en tabak; later metaal en mechatronica. Door verbeterde (internationale) verbindingen neemt ook de rol van handel en logistieke diensten toe. Het boerenleven gaat onderdeel uitmaken van een complex netwerk van verwerkende en toeleverende industrieën en diensten. Boeren wordt agri-business.

Cultuur van coöperatie

Wat te midden van alle veranderingen overeind blijft, is een kenmerkende coöperatie- en ondernemersgeest. Deze bedrijvigheid en genegenheid tot samenwerking komt deels voort uit bittere noodzaak. Tot in de jaren vijftig leeft een groot deel van het Brabantse platteland in armoede. Er is sprake van aanzienlijke regionale inkomensverschillen en in delen van de provincie ligt de levensstandaard ver onder het landelijk gemiddelde (Brusse, 2014). Dorpelingen houden, naast het agrarische werk, het hoofd boven water met “kleinschalig gecoördineerd productiewerk vanuit huis, werkplaatsen en fabrieken” (Klerks, 2017, p. 34).

De Brabander is gewend om de tering naar de nering te zetten en maakt creatief gebruik van de mogelijkheden die de omstandigheden hem bieden. De naaste omgeving fungeert hierbij als ondersteunende schil. Wie bijstand nodig heeft – financieel, mentaal of fysiek – wendt zich tot de directe kring van familie, burens of parochie². Gecentraliseerde instituties en autoriteiten, in het bijzonder van ‘boven de rivieren’, worden in de regel gewantrouwd. “Staat en gezag zijn altijd iets vreemds gebleven”, zo merkt filosoof Cornelis Verhoeven hierover op (Verhoeven, 1968). In plaats daarvan vormt zich een sterke coöperatieve beweging, die samen met de boerenbonden een belangrijke rol speelt bij de emancipatie van het platteland (De Boer, 2006). De coöperatieve verbanden van boeren, en later ook burgers en bedrijven, vullen de ruimte op die de overheid – al dan niet bewust – braak laat liggen. Het is een stijl van samenwerken die gebaseerd is op onderlinge reciprociteit en elkaar de ruimte laten, verpakt in een jas van gemoedelijkheid en boerenslimheid.

2) De gerichtheid op het eigen dorp of de gemeenschap uit zich overigens niet alleen sociaal. Ook de politieke cultuur is in het zuiden sterker gericht op personen (De Voogd, 2016, p. 9).

Dat de nijvere cultuur van bottom-up privaat initiatief in de haarvaten van de samenleving zit, blijkt mede uit het gegeven dat sociale en economische vernieuwing zich niet beperkt tot de steden en grotere plaatsen. Ook rond de dorpen ontwikkelt zich een interessante pionierscultuur die tot sociale en technologische innovaties leidt. In de luwte van een terugtrekkende overheid bloeit in plaatsen als Esbeek en Elsendorp de cultuur van coöperatie. Actieve lokale gemeenschappen ontwikkelen oplossingen voor vraagstukken als vergrijzing en energietransitie. Ook het buitengebied beschikt over talrijke innovatie-

milieus, zoals de data-gedreven boerderij van Van de Borne in Reusel, aquaponics-pionier Blue Acres in Vortum-Mullem, de coöperatie Kempenglas, of de aspergerobot van Cerescon uit Heeze. De Brabantse zandgronden zijn te begrijpen als een entrepreneurial landscape: een plaats waar hightech- en agro-industrieel ondernemerschap elkaar ontmoeten.

Opportunistisch ruimtegebruik

Het brandende verlangen om te groeien en steeds weer nieuwe kansen te benutten kent echter ook een keerzijde. Opeenvolgende rondes van modernisering stuwen de boerenbedrijven in één richting: groei in opbrengst per hectare. Een richting die de sector steeds nadrukkelijker confronteert met zijn economische en ecologische grenzen³. De landbouw, in het bijzonder de intensieve veehouderij, kent daarbij een spectrum aan negatieve (externe) effecten die zware impact hebben op de leefomgeving.

Natuurgebieden zuchten onder de hoge concentraties stikstofuitstoot en de bodem is ernstig verschaald door bemesting met drijfmest, gebruik van bestrijdingsmiddelen en gebrek aan vruchtwisseling. Daarnaast leveren de grote concentraties van varkens, geiten en kippen, relatief dicht bij de gebouwde omgeving, gezondheidsrisico's op voor zowel dier (varkenspest, vogelgriep, MKZ) als mens (Q-koorts). Ook heeft de schaalvergroting geleid tot een nieuwe vorm van leegstand. Vrijkomende agrarische bebouwing wordt wel omschreven als de 'stille revolutie' van het landelijk gebied (Janssen & Swinkels, 2015). Ze vormt, mede door verkrotting en de sluipende introductie van ongewenste functies, een bedreiging voor de vitaliteit en de leefbaarheid van het platteland.

De arme grond, de uitgestrektheid en suboptimale configuraties van het landschap, hebben in de loop der tijd een vorm van opportunistisch ruimtegebruik in de hand gewerkt

dat de draagkracht van het territorium in toenemende mate op de proef stelt (Mulder, 2018). Daarbij speelt naast marktprikkels ook een morele dimensie. De Brabantse zelfredzaamheid, inventiviteit en pioniersgeest kennen een geschiedenis van clandestiene equivalenten in de vorm van stropen, smokkelen, sjoemelen en sluikestorten. Het zijn praktijken die in het landschap met zijn overmaat, restruimte en coulissen zich ge-

3) Vergroting van de bedrijfsomvang is cruciaal voor veel bedrijven om te kunnen overleven en hun concurrentiepositie veilig te stellen in een markt waar de prijsconcurrentie hevig is en de marges klein. De schaalvergroting en intensivering in de landbouw en de ruimte die veeboeren voor mest nodig hebben, drijven de grondprijzen op. Het zijn alleen de meest kapitaalintensieve bedrijven die aan de strengere milieueisen kunnen voldoen en door vergroting van de bedrijfsomvang ook net genoeg inkomen overhouden.

Duidelijk is dat het
Brabantse platteland
behoefte heeft aan an-
dere perspectieven

makkelijk aan het zicht onttrekken, en die vandaag de dag een verontrustende nieuwe dimensie hebben gekregen in de vorm van grootschalige hennepcultuur, MDMA-labs, (drugs)afvaldump, uitbuiting van arbeidsmigranten en mestfraude.

Hoewel de aard van deze ondermijnende criminaliteit op zichzelf niet afwijkt ten opzichte van andere landelijk gele-

gen grensstreken, lijkt de specifieke combinatie van historische, geografische, sociaaleconomische en sociaalpsychologische factoren wel mede bepalend voor de schaal van de Brabantse problematiek (Klerks, 2017). Cultuurwetenschapper Gerard Rooijackers wijst er bovendien op dat daarnaast ook een meer etnologische verklaring denkbaar is voor de morele uitwassen op de zandgronden. Oplichting, pesterij, vergelding, vetes, geweld: het zijn vor-

men van subversief gedrag die integraal onderdeel uitmaken van de traditionele omgangscultuur van het landelijk gebied. Het beeld van een harmonieus, vriendelijk en gastvrij platteland is op zijn minst eenzijdig, in het slechtste geval ronduit rooskleurig (Rooijackers, 2002).

Bodembederf

Ondanks zijn oppervlakkige pastorale associaties is het Brabantse landschap dus minder onschuldig dan het lijkt. Waar landschappelijk egoïsme en altruïsme lange tijd vanzelfsprekend samengingen, lijkt steeds vaker sprake van een disbalans. De ondergrens van wat landschappelijk en ecologisch nog verantwoord is, wordt opgezocht en soms overschreden. De verleiding om de hand te lichten met regels ligt op de loer. Slimme symbiose slaat om in pijnlijk parasitisme, opportuun bodemgebruik wordt bodembederf: natuurlijke systemen raken uitgeput en verliezen hun veerkracht.

Deze zoektocht naar duurzame perspectieven raakt niet alleen aan het spanningsveld tussen consumptie en productie van het agrarische landschap, maar op een fundamenteeler niveau ook aan de verhouding tussen cultuur en natuur.

De situatie in Noord-Brabant is daarmee tekenend voor een ecologische conditie die tegenwoordig vaak in verband gebracht wordt met het tijdperk van het antropoceen. Anders dan de stijgende zeespiegel voor bijvoorbeeld de Randstad, manifesteert de uitwerking van de verstoorde balans tussen gebruik en misbruik op de zandgronden zich echter niet als dreiging van buitenaf, maar als drama dat zich voltrekt van binnenuit. Het antropoceen neemt hier, in de woorden van filosoof René ten Bos, de vorm aan van een 'catastrofale zone' (Ten Bosch, 2017). Een alomtegenwoordige no-go area die de mens insluit en radicaal desoriënteert.

Dwalend door deze zone dringt langzaam maar zeker het besef door dat, hoewel er sprake is van een volledig verstedelijkt landschap, natuurlijke processen en kringlopen nog altijd een belangrijke rol spelen voor het voortbestaan van het gebied. De vraag dringt zich op of het ruimtelijk ontwerp in deze onzekere omstandigheden een navigerende rol kan vervullen? Is het mogelijk de bestaande utilitaire blik op het territorium ter discussie te stellen en te vervangen door een nieuw perspectief dat rekenschap geeft van de fysische processen die de dynamiek van de zandgronden bepalen maar hierin een nieuwe, werkbare balans weet aan te brengen? Duidelijk is dat het Brabantse platteland behoefte heeft aan andere perspectieven dan die van grootschalige en intensieve productie. Een meer circulair perspectief bijvoorbeeld, waarin gebruik van het land samengaat met het versterken van de ecologische vitaliteit, en waar duurzame verdienmodellen kunnen worden ontwikkeld die slim inspelen op, en profiteren van, de lokale omstandigheden zonder hierop rooibouw te plegen. Deze zoektocht naar duurzame perspectieven raakt niet alleen aan het spanningsveld tussen consumptie en productie van het agrarische landschap, maar op een fundamenteeler niveau ook aan de verhouding tussen cultuur en natuur.

Stad en land

Dorpse steden, stadse dorpen

Onze wereld en wetenschap, zo maakt de Franse socioloog Bruno Latour in *We have never been modern* (1993) duidelijk, is grondvest op dichotomieën met duidelijke grenzen. Een van de bekendste en volgens Latour ook fundamenteelste dichotomieën is die tussen cultuur en natuur en – in het verlengde hiervan – tussen stad en platteland: 'urbs' en 'rus'. Het is een begrippenpaar dat, hoewel niet los van elkaar te zien, vaak in oppositie wordt gedacht (Avermaete, 2002). De gespletenheid van de moderne wereld die tot uitdrukking komt in de enkelvoudige tegenstelling tussen stad en land, stuit in Noord-Brabant ech-

ter al snel op zijn grenzen. Wie de ruimtelijke conditie van de zandgronden wil begrijpen, moet de schematische enkelvoud vervuilen voor de complexe meervoud.

Het gespreide nederzettingenpatroon van de provincie laat geen ruimte voor binaire polariteiten. Op het zand is het onderscheid tussen stad en land niet absoluut, eerder gradueel van aard. Dat heeft alles te maken met het egalitaire karakter van de bodem: alles kan in principe overal. Stedelijkheid en landelijkheid komen voor in allerlei mengvormen en trekken zich niets aan van de polariteit tussen centrum en periferie. Stadse dorpen en dorpse steden liggen letterlijk en figuurlijk dicht bij elkaar.

Stad en land onderscheiden zich in Noord-Brabant ook veel minder in termen van traditie en moderniteit dan elders. Er is sprake van een sterke verwevenheid in sociaal, cultureel en economisch opzicht. De kenmerkende lintbebouwing die de stadse dorpen en dorpse steden verbindt, en daarmee ook aan de basis ligt van de diffuse overgang tussen stad naar platteland, is niet enkel de resultante van de historisch-geografisch bepaalde morfologie van de zandgronden. Ze is ook nauw verweven met de sociaaleconomische dynamiek van de regio (Janssen, 2010). Niet voor niets vestigde Philips zich in Eindhoven, waar men al decennialang het boerenbestaan met de huisnijverheid combineerde. Door de beperkte mate van 'monetarisering' van de agrarische economie en de rol van het nevenbedrijf, lagen de arbeidslonen in Noord-Brabant een flink stuk onder het landelijk gemiddelde. De industrialisatie vond plaats op basis van het principe van flexibel inzetbare fabrieksarbeid, aansluitend bij de specifieke regionale arbeidsmarkt en klassenverhoudingen. Arbeidershuisvesting werd op dorpse wijze gespreid. Zodoende konden de met de concentratie gepaard gaande investeringen in stedelijke voorzieningen bescheiden blijven en de lonen laag.

Spreading als strategie

De economisch ingegeven verdeling van de huisvesting van fabrieksarbeiders, kreeg na de Tweede Wereldoorlog een planmatig vervolg van overheidswege. Het meest pregnant is dit herkenbaar in het Welvaartsplan van Commissaris van de Koningin Jan de Quay uit 1947. Hierin werd de noodzakelijk geachte industrialisering van de provincie niet geconcentreerd in de centrumsteden, maar gespreid over het platteland zodat de Brabander niet vervreemd zou raken van zijn natuurlijke, dorpse omgeving. In het Welvaartsplan werden op de kaart van Noord-Brabant cirkels getrokken met een straal van zes kilometer: de nieuwe industrie centra werden zo gepland dat de fabrieksarbeiders maximaal zes kilometer naar hun werk hoefden te fietsen en dus in de dorpen konden blijven wonen.

In het Welvaartsplan kwamen sociaal-religieuze opvattingen over een overzichtelijke schaal van stedelijkheid samen met het economisch streven naar 'efficiency'. Naast goedkope vestigingsvoorwaarden speelden daarbij schaalvoordelen, fysieke ruimte en vooral de beschikbaarheid van goedkope en betrouwbare arbeidskrachten. De demografische en economische expansie van de provincie werd niet geconcentreerd in de centrumsteden, maar verspreid over een veelheid van dorpen die in rap tempo uitgroeiden tot industriekernen van formaat, met bijbehorende voorzieningenniveaus.

In iets meer dan een eeuw ontwikkelde Noord-Brabant zich van de minst verstedelijkte tot de meest verstedelijkte provincie van Nederland (Michels, 1993; Brusse, 2014). Het zijn de zogeheten 'verstedelijkte plattelandsgemeenten' – plaatsen als Waalwijk, Oosterhout, Oss, Veldhoven en Deurne – die tussen 1947 en 1960 met meer dan 160% groeien, terwijl de omvang van de bevolking in steden als Eindhoven en Tilburg met slechts iets meer dan 30% stijgt (Brusse, 2014). Het naoorlogse *Wirtschaftswunder* van Noord-Brabant wordt gebouwd op de snelle (door)ontwikkeling van een reeks van grote en kleine dorpen tot geïndustrialiseerde kernen van formaat.

De verstedelijking van het platteland resulteert in de ontwikkeling van een kenmerkende middenschaal van stadse dorpsheid en dorpse stedelijkheid die – letterlijk en figuurlijk – het midden houdt tussen aan de ene kant de relatief compacte stedelijkheid van de Randstad en aan de andere kant de complete verstrooiing van de Vlaamse nevelstad. Dit hybride, of 'rurbane', nederzettingenpatroon met zowel radiale als concentrische kenmerken, typeert Brabantse 'zandstad' ten opzichte van andere verstedelijkte regio's in West-Europa.

Gemengde bedrijvigheid

Vanwege het 'rurbane' karakter van het Brabantse zandlandschap ligt hier de toekomst van de stad, meer dan elders, in de regio. Daar ontmoeten (de kwaliteiten van) stad en land elkaar. Denk bijvoorbeeld aan de potentiële betekenis van vrijkomend agrarisch, industrieel of religieus erfgoed als culturele buitenplaats. Of aan de waarde van het landschap als onderdeel van een aantrekkelijk vestigingsklimaat. Zeker in een tijd dat de nabijheid van een recreatief achterland steeds vaker een succesfactor vormt in de internationale concurrentiestrijd tussen stedelijke regio's om kennis en talent, is de ruimtelijke verwevenheid van stad en land een *pré* (Baas & Geuze, 2016).

Ook op het vlak van innovatie en productontwikkeling bestaan, met name in de maakindustrie, al lange tijd intensieve netwerken tussen de centrumsteden en het landelijk gebied. Niet voor

niets bevindt een aantal van de belangrijkste toeleveranciers van hightechgigant ASML zich in de regio rond Eindhoven: in de Kempen en de Peel. Omgekeerd ontdekken stedelijke ondernemers en designers, zoals Maarten Baas, Joost van Bleiswijk en Kiki van Eijk, het buitengebied als woon- en werkplek. In omgebouwde boerenhoeves geven zij vorm aan een nieuw soort gemengde bedrijvigheid.

De wisselwerkingen tussen stad en land zijn intensief en dynamisch, maar er bestaan ook significante verschillen tussen verschillende Brabantse regio's. Voorbij het generieke onderscheid tussen groeiende steden en krimpend buitengebied suggereert een meer precieze analyse dat binnen de ruimtelijk-economische (hoofd)structuur van de provincie in toenemende mate onderscheid gemaakt moet worden tussen de grotere centrumsteden (Breda, Tilburg, Eindhoven, 's-Hertogenbosch) enerzijds en de middelgrote kernen, zoals Roosendaal, Waalwijk, Helmond en Oss, anderzijds (Mommaas, 2014, p. 63). Deze middelgrote forensen- en industriegemeenten, die hun huidige positie hebben verkregen ten tijde van het naoorlogse Welvaartsplan, verliezen een deel van hun vestigingsvoordelen aan de grotere centrumstad.

Midsize Brabant

In de frontlinie van de Brabantse economie ontwikkelt zich een nieuwe dynamiek 'in' en 'tussen' de vier centrumsteden (Tordoir, 2017). Hier nestelt zich een internationaal georiënteerde kenniseconomie. De secundaire of middelgrote gemeenten lijken minder vanzelfsprekend te profiteren van deze herschikking. Zij bezitten niet de relevante hulpbronnen om aansluiting te krijgen bij de kenniseconomie en de bijbehorende groot-schalige dienstenstructuur, en beschikken vaak niet over een infrastructuur van hogeronderwijs- en kennisinstellingen. Hierdoor verliezen veel middelgrote gemeenten momenteel aan populariteit. Jongeren trekken weg en laten een vergrijzende bevolking achter. Voorzieningen komen onder druk te staan, binnensteden kampen met leegstand en ook culturele voorzieningen worden in hun voortbestaan bedreigd. Wel de lasten van de stedelijkheid, maar niet de voordelen van een expansieve economie en kennisinfrastructuur (Mommaas, 2014): dat is de problematiek van 'midsize Brabant' (Lekkerkerker et al., 2015). Een belangrijke vraag is wat het ontwikkelingsperspectief is van deze kernen in het schuivend verband van stad en land. Hoe kunnen ze aansluiting vinden bij en profiteren van de stedelijke kenniseconomie enerzijds en de groen-blauwe kwaliteiten van het buitengebied anderzijds?

Los van het precieze antwoord op deze vragen, is het duidelijk dat middelgrote steden niet langer kunnen uitgaan van de routine van hun bestaan. Ze moeten nadenken over hun iden-

titeit en hun 'rurbane' kwaliteiten, om daarmee hun positie in regionaal verband te markeren en hun sociale en economische veerkracht te versterken. Met hun bijzondere ambachtelijke en industriële geschiedenis hebben deze plekken wellicht een interessante humuslaag in huis voor nieuwe specialistische vormen van 'makerij'. Waar de centrumstad de grote schaal en kennisinfrastructuur bezit, hebben de middelgrote steden het productieklimaat, de arbeidskracht en de ruimte. In de cross-over tussen kennis en ambacht ontstaan zo mogelijkheden voor innovatie.

Ordering en verrommeling

Rommeligheid

Als ruimtelijk-planologische context zijn de Brabantse zandgronden onderscheidend omdat ze een dialectiek laten zien tussen een grillige eigenstandige ontwikkelingsdynamiek en de voortdurende pogingen om deze dynamiek planmatig en van bovenaf te beheersen (De Zwart & Lammers, 2016). Het eerdergenoemde Welvaartsplan (1947) neemt in deze geschiedenis een interessante positie in. Enerzijds is het document te begrijpen als een ultieme poging om de impact van de modernisering op het platteland te bezweren, gelijktijdig markeert het plan een definitieve breuk in de traditionele, ongereflexeerde verbondenheid met het 'platteland' (Kuypers, 1987).

Het Welvaartsplan luidt de overgang in naar een planologisch tijdperk waarin de relatie met het territorium actief wordt vormgegeven door middel van planning en ontwerp. Voortgedreven door een sterke maatschappelijke en politieke wil om te komen tot samenhangende ruimtelijke ontwikkeling met oog voor herstel van regionale eigenheid en landschappelijke waarden, ontwikkelt zich als gevolg hiervan in de provincie een rijke ontwerp- en planningscultuur. Deze cultuur laat zich lezen als een voortdurende poging om de (schijnbare) wanorde van het zandlandschap te begrijpen en in de greep te houden.

Het zandlandschap kent echter een grotere complexiteit, diffuusheid en overdeterminering dan met planmatige vertogen van orde en zekerheid te vatten is. De geschiedenis van de ruimtelijke ontwikkeling van zandgronden is in wezen 'rommelig' en deze rommeligheid werkt door in de verschijningsvorm van het landschap met zijn coulissen, buurtschappen, herdgangen en linten. Deels is dit te verklaren door de bodemconditie van het zand. Die maakt een meer verspreide en particuliere ontwikkeling mogelijk. Bewoning en bewerking van het Brabantse land vergt nu eenmaal minder planning en organisatie dan op de drassige veenweiden in laag Nederland.

Bricolage

Het sterk versnipperde en versteende karakter van het landschap kan daarnaast ten dele verklaard worden door de specifieke agrarische cultuur op de zandgronden. Een cultuur die zich lange tijd kenmerkte door het kleine boerenbedrijf, met veel verspreid liggende, kleine percelen. Bij een generatiewissel werd het land in principe gelijk verdeeld onder de kinderen, wat verdere versnippering in de hand werkte. Deze praktijk werd ideologisch ondersteund door de verzuilde agrarische organisaties, die de groei van het kleine boerenbedrijf stimuleerden. Hoewel met behulp van ruilverkaveling is gepoogd deze situatie van 'veel arbeid op weinig grond' aan te pakken, en het patroon erfopvolging te doorbreken, maakte het Europees landbouwbeleid het in de jaren zestig alsnog mogelijk te boeren zonder grond met behulp van de import van goedkope voedergewassen.

De nagestreefde agrarische structuurverbetering werd geflankeerd door planologisch beleid dat 'verlinting' van het landschap moest tegengaan. Dit om te voorkomen dat stedelijke functies zouden weglekken in de 'halfwereld van de versteende capaciteit' van het platteland. Het compacte stadmodel, met zijn nadruk op verdichting en duurzaam ruimtegebruik, legitimeerde lange tijd de planologische regeldrift van bestuurders en ontwerpers. De ontwerpmatige intenties van dit model sloten echter onvoldoende aan op de condities van het zand. Het was in planologisch opzicht een halfzijdig verlamd model, omdat het zich enkel concentrisch, en niet radiaal oriënteerde. Daarmee ging ze voorbij aan de gespreide logica van het zand en bleef de doorwerkingskracht beperkt.

In recente conceptualiseringen van de ruimtelijke orde van Noord-Brabant - uiteenlopend van netwerk tot mozaïek en tapijt - wordt meer gevoeligheid voor de specifieke condities van het zandlandschap aan de dag gelegd. Ruimtelijke conceptualisering en ruimtelijke realiteit komen in een meer ontspannen verhouding tot elkaar te staan. Desondanks blijft het de vraag in hoeverre de planners en bestuurders erin slagen om daadwerkelijk greep te krijgen op ruimtelijke ontwikkelingen. Want de provincie mag dan traditioneel een sterk openbaar bestuur en een ontwikkelde regionale planningscultuur kennen, het daarmee samenhangende ordenings- en sturingsvermogen staat ook permanent onder druk door de ondernemende landmakers die het Brabantse land bewonen en bewerken.

Waar ruimtelijke planning in het westen van Nederland traditioneel geassocieerd wordt met een praktijk van landmeters en ingenieurs, hebben we op de zandgronden eerder te maken met een traditie van 'bricoleurs' (cf. Levi-Strauss). Deze eigenzinnige landmakers bewegen met de genade mee. Ze gaan niet uit van vastomlijnde plannen, maar spelen slim in op de omstandighe-

den die ze aantreffen. Eerder dan het zelfstandig initiëren van ontwikkelingen, gaat het om het soepel en uitgekiend reageren op de situatie zoals die zich aandient. Om daar vervolgens het beste van te maken. In het (recente) verleden is de ordelijke wereld van de bestuurlijke en planologische ingenieurs meermaals stukgelopen op de tactische denkwijze van deze bricoleurs (Janssen, 2015).

Heimelijk verzet

Volgens de eerder aangehaalde Cornelis Verhoeven is in Noord-Brabant altijd sprake geweest van een 'heimelijk verzet' dat deel uitmaakt van het gewone leven en verborgen blijft achter een facade van aanpassing en voegzaamheid (Verhoeven, 1986). Deze tactische verhouding tot de ruimte is een alledaagse, op routines en tactiele kenmerken gebaseerde, toe-eigening (cf. De Certeau), die onder meer tot uitdrukking komt in een 'cultuur van achterom'. Als de voordeurbel rinkelt is het oppassen geblazen. Goed volk komt immers via de achterdeur. Het is een houding die tegelijkertijd beweeglijk en heimelijk subversief is, omdat ze zich nooit helemaal houdt aan de officiële codes, maar daar ook niet openlijk tegen in opstand komt. Illustratief hiervoor is het proces rond de Reconstructie Zandgronden in de jaren 2000 (Boonstra et al., 2007). Deze omvangrijke operatie moest een nieuwe uitbraak van varkenspest voorkomen door voldoende ruimte tussen veehouderijen te creëren en de natuur te beschermen tegen de schadelijke uitstoot van stikstof. Veehouders mochten uitbreiden in de daarvoor aangewezen landbouwontwikkelingsgebieden (log's), maar moesten vertrekken uit gebieden die dicht bij de beschermde natuur lagen. Een zoneringsbeleid zou veebedrijven moeten verleiden om naar de log's te verhuizen.

De afstandsnormen die aan de basis stonden van dit beleid werden per provincie echter sterk verschillend uitgewerkt. Zo werden de log's in Noord-Brabant opvallend klein gehouden en sterk gespreid in de ruimte, aansluitend bij het historisch gegroeide, dorpse verstedelijkingspatroon. Vijftig jaar lang Welvaartspandenken gericht op verdeling en spreiding, bood weerstand aan de strategische interventies van rijkswegen. Dit ingeslagen (en ingesleten) pad bleek hardnekkig. Bovendien werd de zoneringslogica in de praktijk minder strak gehanteerd en geïnterpreteerd. Ondernemersvriendelijke plattelandsgemeenten bleken veehouders ook op hun bestaande locaties, buiten de log's, uitbreidingsruimte te bieden. De voorgestelde ruimtelijke zoneringslogica werd door boeren, ambtenaren en (lokale) bestuurders tactisch omzeild, waardoor de dynamiek van bedrijfsverplaatsingen niet op gang kwam en het buitengebied te maken kreeg met een nieuw spreidschot van bebouwing (DLG et al., 2010)⁴.

4) De 'tactieken van onderop' vormden niet de enige factor in het mislukken van de strategie om gebruiksfuncties in het buitengebied (wonen, landbouw en natuur) van elkaar te scheiden. Zo waren de vele ongelijksoortige partijen, elk met hun eigen belang, niet in staat om te komen tot heldere doelstellingen en afspraken, en werd onvoldoende duidelijk wat de gebiedspartijen met de reconstructie wilden bereiken. Daarnaast werd de functionalistische gedachte achter het door de rijksoverheid voorgestelde beleid al snel ingehaald door technologische ontwikkelingen. Het alternatief om luchtwassers te plaatsen en bedrijven ter plekke uit te breiden, bleek in de praktijk vaak goedkoper. Daarmee verloor het ruimtelijk ingegeven beleid haar rationale.

De vraag dringt zich op wat planning en ontwerp vermag in deze situatie waarin een veelheid aan planmatige ingrepen telkens een tamelijk ongepland resultaat produceert en elke poging tot een opgelegde orde onbedoeld een verdere ‘verrommeling’ in de hand lijkt te werken. Hoe is het mogelijk voor een plannemaker om zich met dit landschap te bemoeien zonder zijn balans nog verder te verstoren? Deze kwestie wint aan scherpte nu strategische interventies door de rijksoverheid in de vorm van grootschalige arrangementen voor het buitengebied definitief tot het planologische verleden lijken te behoren.

Een begin van een antwoord lijkt te liggen in de aanwending van de exploratieve capaciteiten van het ontwerp. Juist in een ambigue ruimtelijke en institutionele context,

zoals die van de Brabantse zandgronden, is het van belang een meervoudig begrip te ontwikkelen van de complexe, en vaak padafhankelijke, dynamiek die landschappelijke transformaties drijft. Het vraagt van ontwerpers om naast het produceren van voor-schrijvende concepten en plannen oog te hebben voor de meer be-schrijvende registers van het ontwerp⁵. Verkenning en beschrijving, niet slechts als noodzakelijk voorwerk om tot een plan te komen maar als zelfbewuste grondhouding. Een dergelijke houding resulteert in een meer realistisch perspectief op het gelaagde landschap en de intrigerende onvoltooidheid van de ‘rommelige’ ruimte met zijn marges en overdeterminering.

In de herkenning van het onvoltooide project van de Brabantse zandgronden schuilt ook het aangrijpingspunt voor ontwerpmatige interventie; voor een vorm van her-schrijven. In zekere zin gaat het om een actualisering van de ruimtelijke en cultuurhistorische kwaliteiten van de bestaande landschapsconfiguraties. Het cultuurhistorische potentieel van de zandgronden met het rijke dorpenlandschap, de ondernemingsgezinde linten, de sterke nijverheid, de vele kloosters, mag niet (slechts) worden beschouwd als een statische erfenis; het is een activerende kracht. Het is de kunst om deze kracht te cultiveren in plaats van enkel te consumeren, om vanuit dat-

In zekere zin gaat het om een actualisering van de ruimtelijke en cultuurhistorische kwaliteiten van de bestaande landschapsconfiguraties.

5) Zowel de landschapsarchitectuur als de stedenbouw kennen een rijke traditie voor wat betreft deze beschrijvende manier van werken. Het is een praktijk die zich deels – en misschien niet geheel toevallig – in de strekten zuiden van de Rijn ontwikkeld heeft, waar de geheugenfunctie van het ruimtelijk ontwerp meer in het vertoog rust dan in de instituties (Dehaene & De Zwart, 2009).

gene dat voorhanden is iets productiefs te maken door zaken slim te combineren. Op kleine schaal gebeurt dat al: boeren die landbouw recombineren met functies als natuurbeheer, zorg, of recreatie, en bewoners die een leegstaande dorpskerk herbestemmen tot dorpshuis 'nieuwe stijl'.

Tot slot: zand in de hand

Het Brabantse platteland staat aan de vooravond van ingrijpende veranderingen. De hier beschreven 'evenwichten' tussen gebruik en misbruik, stad en land, orde en verromming fluctueren hevig, zwalken soms. Ze bevinden zich op een kantelpunt naar een nog niet bekende situatie. Slaat 'brandend zand' om in een verloren land en een leven vol gevaar? Het zou zomaar kunnen. Op sommige plekken ontstaan – in ecologisch en sociaal opzicht – 'catastrofale zones' waar de traditionele methoden van planning en ontwerp geen vat op lijken te krijgen. In een dergelijke situatie dreigt al snel desoriëntatie. Tegelijkertijd zijn er evenzovele hoopvolle initiatieven zichtbaar die als puntbronnen van verandering richting geven aan een mogelijk herstel van de verstoorde balans.

Hoe te balanceren in een dergelijk

wereld van schuivende evenwichten? Wat is nodig om tot duurzame agrarische productiearrangementen te komen, de vitaliteit van het 'rurbane' verstedelijkingsprofiel te versterken en de cultuurhistorische kwaliteit van het landschap (beter) te benutten? Deze vragen laten zich niet eenvoudig beantwoorden. Er bestaat geen receptuur waarmee de genoemde uitdagingen zich gemakkelijk laten oplossen. Daarvoor biedt de bijzondere historie en eigentijdse dynamiek van het zandlandschap ook te veel weerstand. De ontwikkelingslogica van de zandgronden laat zich, zoals aangegeven, niet vangen in enkelvoudige schema's of plannen. Te veel ontwerpmatige beheersing kan in dit verband vergeleken worden met een poging om zand in de hand te houden door deze stevig dicht te knijpen. Wie dat doet, voelt het zand tussen de vingers doorglippen.

Eerder dan generieke plannen of concepten, vraagt het zandlandschap om specifieke ingrepen die bestaande elementen en

Ontwerpers moeten bereid zijn zich actief te engageren met de kennis en activiteiten van de Brabantse boeren, burgers en buitenlui

kwaliteiten recombineren. Dit vereist van ontwerpers dat ze een hoge mate van contextueel bewustzijn koppelen aan een sterk empathisch vermogen. Ze moeten bereid zijn zich actief te engageren met de kennis en activiteiten van de Brabantse boeren, burgers en buitenlui en – in het spoor daarvan – met de couleur locale en de landschappelijke microstructuren van erf, heg, laan en lint. Daarbij kan de, in de moderne planning in onbruik geraakte, maar in Noord-Brabant nog ruim voorradige kwaliteit van ‘bricolage’ van nut zijn. Die kwaliteit vereist niet alleen de aanwezigheid van ‘rommel’, maar ook de kunst om slim in te spelen op het moment, de tijdelijkheid en het toeval.

Literatuur

- Avermaete, T. (2002). Rus in urbe, OASE Journal for Architecture, 60, pp. 1-7
- Baas, H., Geuze, A. et al. (2016). Blind Spot. Metropolitan landscape in the global battle for talent. Rotterdam: Vereniging Deltametropool
- Boer, S. de (2006). De Coöperatieve Centrale Boerenleenbank: Moederhuis van Emancipatie. In: J. Bank, M. Mathijssen et al. (red.), Plaatsen van herinnering: Nederland in de negentiende eeuw. (pp. 276-287) Amsterdam: Bert Bakker
- Boonstra, F., Kuinderma, W., Bleumink, H., de Boer, S., Groot, A. (2007). Van varkenspest tot integrale gebiedsontwikkeling. Evaluatie van de reconstructie zandgebieden. Wageningen: Alterra
- Bosch, R. ten (2017). Dwalen in het antropoceen. Amsterdam: Boom
- Brons, R. (red.) (2007). Podcasting cultuurgeschiedenis. Case: De toekomst van Zandstad (Magazine Vier). Rotterdam: Stimuleringsfonds voor Architectuur
- Brusse, P. (2014). Van achterstand naar voorsprong? De economische positie van Noord-Brabant in Nederland 1650-2010. In: W. van de Donk et al. (red.), Het Nieuwste Brabant. (pp. 55-83) Eindhoven: Lecturis
- Dehaene, M., de Zwart, B. (2009). Het luie oog van de regionale planvorming. Een verhalende blik op stad en streek, S&RO, 6, pp. 40-43
- Dienst Landelijk Gebied, LOLA landscape architects (2010). LOG Boek. LandbouwOntwikkelingsGebieden in beeld. Den Haag: Rijksadviseur voor het Landschap
- Heijden, C. van der (2010). Van hoeve naar megastal: Schaalverkleining en schaalvergroting in de abdijhoeve Nertingen in Hulsel, 1750-2000. In: J. Bosma, J. Kolen (red.), Geschiedenis en ontwerp: Handboek voor de omgang met cultureel erfgoed. (pp. 330-345) Nijmegen: Vantilt
- Janssen, J. (2010). Brabant zandstad: Stad en land als communicerende vaten. In: J. Bosma, J. Kolen (red.), Geschiedenis en ontwerp: Handboek voor de omgang met cultureel erfgoed. (pp. 346-359) Nijmegen: Vantilt
- Janssen, J. (2015). Op zoek naar de 'Bricoleurs van Brabant'. Hans Horsten in gesprek met Joks Janssen. In: M. Blanken et al. (red.), PON Jaarboek 2015 'Kom over de brug: transformeren leer je al doende'. (pp. 71-79) Tilburg: PON
- Janssen, J., Swinkels, S. (2015). Een stille revolutie in het landelijk gebied? In: B. de Zwart, T. Pijls, N. Schram (red.), Leegstand Leeft. Vastgoed van de toekomst. (pp. 38-43) Eindhoven: Fontys Hogeschool Management Economie en Recht
- Jonge, J. de (2014). Zandstad Brabant in alle tinten groen. In: W. van de Donk et al. (red.), Het Nieuwste Brabant. (pp. 300-318) Eindhoven: Lecturis
- Klerks, P. (2017). Het subversieve Brabant, Justitiële Verkenningen, 43 (2), pp. 8-46
- Kuypers, P. (1987). Denken in Brabant: De planologie van de levenssferen. In: G. Kruis et al. (red.), De oplossing van Brabant: Provinciaal Opbouworgaan Noord-Brabant 1947-1987. (pp. 45-62) Tilburg: Provinciaal Opbouworgaan Noord-Brabant
- Lekkerkerker, J., et al. (2015). Midsize Brabant. Verkenning van de toekomst voor Brabantse middelgrote steden. Tilburg/Arnhem: Brabant Kennis/Ruimtevolk
- Michels, J. (1993). Architectuur en stedenbouw in Noord-Brabant 1850-1940. Zwolle: Waanders
- Mommaas, J. (2014). Duurzame ontwikkeling als onderlegger voor goed regionaal bestuur. In: Duurzaamheidsthemas's uitgelicht. (pp. 59-69) Tilburg: Telos
- Mulder, F. (2018). Verzuurde bodem en verzuurde relaties. De Nederlandse landbouw schreeuwt om een nieuwe koers, De Groene Amsterdammer, 7
- Rooijackers, G. et al. (2002). De musealisering van het platteland. De historie van een Brabants boerenhuis. Nijmegen: SUN
- Tordoir, P. (2017). Netwerken in Brabant. Sociaalgeografische systeemwerking in Noord-Brabant. 's-Hertogenbosch: Provincie Noord-Brabant
- Verhoeven, C. (1968). Afscheid van Brabant? Utrecht: Ambo
- Voogd, J. de (2016). Brabants mozaïek. Politieke scheidlijnen op de kaart. Tilburg: BrabantKennis
- Zwart, B. de, Lammers, D. (2016). De Noord-Brabantse nevelstad nader beschouwd, Agora: Magazine voor Sociaal-ruimtelijke Vraagstukken, 32 (4), pp. 30-33